XIVA ICHAN QAL'A TURAR JOYLARINING AN'ANAVIY HOVLI TIZIMI VA UNING ZAMONAVIY YASHASH TALABLARIGA MOSLASHUVI

Jumaboyeva Mahliyo Sanjar qizi
Assistent labarant
Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universiteti

Annotatsiya. Ushbu tezisda Xiva Ichan qal'a hududidagi an'anaviy turar joylarning hovli tizimi tarixiy-me'moriy nuqtai nazardan tahlil qilinadi: uning fazoviy-kompozitsion tashkilanishi, konstruktiv-texnologik va iqlim bilan bog'liq xususiyatlari, shuningdek, bugungi kunda bu tizim duch kelayotgan zamonaviy yashash talablari bilan ziddiyatlar ko'rib chiqiladi. Dala kuzatuvlari va tarixiy-arxiv materiallari asosida an'anaviy makon tuzilmasini buzmasdan muhandislik, sanitariya-gigiyena va funksional qulayliklarni joriy etishga qaratilgan olti me'moriy tamoyil ishlab chiqilgan va asoslangan. Tadqiqot natijalari hovli uylarni ta'mirlash va moslashtirish bo'yicha amaliy loyihalarda qo'llanilishi mumkin.

Kalit so'zlar: Xiva, Ichan qal'a, hovli uy, ayvon, an'anaviy turar joy, moslashtirish, tarixiy muhit, asliyat, me'moriy tamoyil.

O'rta asr Sharq shahrining bugungi kungacha yaxlit holda yetib kelgan kam sonli namunalaridan biri bo'lgan Xiva Ichan qal'asi jahon me'morchilik merosining nodir durdonasi hisoblanadi [1]. Ansamblning tarixiy-badiiy qimmati nafaqat masjid, madrasa va minoralar kabi monumental yodgorliklar bilan, balki ularni o'rab turgan, kundalik hayot kechadigan an'anaviy turar joylar qatlami bilan ham belgilanadi. Aynan shu turar joylar, hovli uylar, Ichan qal'aning "yashovchan" tarixiy muhit sifatidagi mavjudligini ta'minlaydi. Biroq so'nggi o'n yilliklarda bu binolar jismoniy eskirish, muhandislik infratuzilmasining yetarli darajada rivojlanmaganligi hamda turmush tarzidagi o'zgarishlar ta'sirida asliyatini tobora ko'proq yo'qotib bormoqda.

Muammoning dolzarbligi shundaki, bir tomondan, tarixiy hovli uylarni o‘zgarishsiz saqlab qolish ularning amaliy foydalanishdan chiqib, “muzeylashuvi”ga olib kelishi mumkin; ikkinchi tomondan, nazoratsiz zamonaviylashtirish esa an’anaviy makon tuzilmasi va tarixiy qiyofaning yo‘qolishiga sabab bo‘lmoqda. Shu sababli hovli tizimining ichki qonuniyatlarini ilmiy jihatdan aniqlash va uni tarixiy asliyatga putur yetkazmasdan zamonaviy yashash sharoitlariga moslashtirish yo‘llarini ishlab chiqish nazariy va amaliy ahamiyatga ega dolzarb vazifa hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi Ichan qal’a hovli uylarining fazoviy-kompozitsion va konstruktiv xususiyatlarini aniqlash, ularning zamonaviy talablar bilan to‘qnashuv nuqtalarini tizimlashtirish hamda asliyatni saqlagan holda moslashtirishning me’moriy tamoyillarini ishlab chiqishdan iborat. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilandi: hovli tizimining tarixiy shakllanish mantig‘ini ochib berish; uning konstruktiv-iqlimiy xususiyatlarini tahlil qilish; amaldagi ziddiyatlarni tasniflash; moslashtirish tamoyillarini asoslash. Tadqiqotda dala kuzatuvi, obyektlarni bevosita o‘rganish, tarixiy-arxiv tahlili va qiyosiy-tipologik tahlil usullaridan foydalanildi [2; 3].

Ichan qal’a turar joylari Markaziy Osiyo xalq me’morchiligiga xos bo‘lgan, ichkariga qaratilgan hovli tipologiyasiga mansub [2; 3]. Bunday tashkilanishning asosiy mantig'i jamoat va xususiy hayot chegarasini aniq belgilashdan iborat. Uyning ko‘cha tomoni amalda yaxlit, deyarli teshiksiz devor sifatida shakllanadi; unda faqat kirish eshigi va kamdan-kam hollarda kichik darchalar uchraydi. Ko‘chadan hovliga bevosita emas, balki tor va past dahliz orqali o‘tiladi. Ana shu bosqichma-bosqich o‘tish ko‘cha, dahliz, hovli, so‘ngra xonalar ketma-ketligi oilaviy hayotni tashqi ko‘zdan himoya qilish vazifasini bajaradi va shu bilan birga mahalliy turmush odobining fazoviy ifodasiga aylanadi.

Hovli butun kompozitsiyaning markazi va uyning “nafas oladigan” bo‘shlig‘i vazifasini o‘taydi: yashash xonalari, oshxona, omborxona kabi yordamchi bo‘linmalar aynan shu hovli perimetri bo‘ylab guruhlanadi. Hovlining bir tomonida, ko‘pincha

quyosh nurini va issiq shamolni hisobga olgan holda, Xorazm turar joy me'morchiligining eng ta'sirchan unsuri bo'lgan baland ustunli ayvon qad ko'taradi. Ayvon nafaqat funksional soya va shabada beruvchi vazifani, balki kompozitsion urg'u vazifasini ham bajaradi: uning yog'och ustun va to'sinlaridagi naqqoshlik ishlari Xorazm yog'och o'ymakorlik maktabining eng yorqin badiiy namunalari qatoriga kiradi va butun hovli kompozitsiyasining vizual markazini tashkil etadi [3; 4].

Turar joylarning konstruktiv tizimi mahalliy iqlim sharoitlariga chuqur moslashgan: devorlar asosan paxsa va xom g'ishtdan, tomlar esa yog'och to'sinlar ustiga tekis qilib qurilgan. Bunday massiv konstruksiyalar yuqori issiqlik sig'imiga ega bo'lib, keskin kontinental iqlim sharoitida binoni kunduzi salqin, kechasi esa nisbatan iliq saqlab turadi. Zich qurilgan mahalla tarkibida uylarning devor bo'ylab bir-biriga tutashib joylashuvi tashqi sirtlar maydonini kamaytirib, natijada issiqlik yo'qotilishini sezilarli darajada qisqartiradi. Shu nuqtai nazardan qaraganda, an'anaviy hovli tizimi zamonaviy tilda "passiv energiya tejamkorlik" deb ataladigan yondashuvning tarixiy amaliyoti sifatida baholanishi mumkin bu esa uni faqat me'moriy-badiiy emas, balki muhandislik-ekologik jihatdan ham qimmatli ob'ektga aylantiradi.

Dala kuzatuvlari an'anaviy hovli uylarning bir qator zamonaviy talablarga to'liq javob bera olmasligini ko'rsatadi. Sanitariya-gigiyena tizimi hammom, hojatxona, oqova quvurlari tarixiy uylarning dastlabki rejasida nazarda tutilmagan bo'lib, hozirda ko'pincha hovli maydonida vaqtinchalik, uslubiy jihatdan mos kelmaydigan tarzda joylashtirilmoqda. Isitish, suv ta'minoti va elektr tarmoqlari tarixiy konstruksiya xususiyatlarini hisobga olmagan holda, ochiq kabellar va quvurlar shaklida fasad hamda tom yuzalari bo'ylab o'tkazilmoqda, bu esa binoning tashqi qiyofasini buzmoqda. Uchinchidan, paxsa devorlar sizot suvlari ko'tarilishi va tuproq sho'rlanishi ta'sirida namlanib, asta-sekin yemirilish jarayoniga uchramoqda, bu esa konstruksiyaning mustahkamligiga ham tahdid soladi. To'rtinchidan, oila tarkibi va

turmush tarzining o‘zgarishi qo‘shimcha xonalar, saqlash maydonlari va maishiy texnika uchun joy zaruratini keltirib chiqarmoqda.

Amaliyotda bu ehtiyojlar ko‘pincha rejasiz, o‘zboshimcha tarzda hal etilmoqda: ayvonlar oyna yoki plastik romlar bilan butunlay yopib qo‘yilmoqda, hovli ustiga vaqtinchalik metall soyabonlar o‘rnatilmoqda, tarixiy materiallar o‘rnini silikat g‘isht va beton egallamoqda, ba’zi hollarda esa ruxsatsiz ikkinchi qavat qurilmoqda. Bunday aralashuvlar natijasida uyning tarixan shakllangan fazoviy tuzilmasi, iqlimiy samaradorligi va badiiy qiyofasi barbod bo‘lmoqda. Xususan, ayvonning yopilishi uni shamol tutuvchi va soyabon vazifasidan mahrum qiladi, natijada binoning yozgi mikroiqlimi sezilarli darajada yomonlashadi bu esa aslida masalani “yechish” o‘rniga yangi muammolarni keltirib chiqaradi.

Yuqorida tavsiflangan ziddiyatlarni bartaraf etish uchun xalqaro muhofaza hujjatlarida belgilangan asliyat va yaxlitlik tamoyillariga tayangan holda [5; 6], tadqiqot natijalari asosida quyidagi olti me’moriy tamoyil ishlab chiqildi.

Birinchi tamoyil makon tuzilmasini saqlash. Ko‘cha, dahliz, hovli, ayvon, xonalar ketma-ketligi, hovlining ochiq markaz sifatidagi roli va ayvonning yarim ochiq fazo sifatidagi funksiyasi o‘zgarishsiz qolishi lozim. Ayvonni doimiy konstruksiyalar bilan butunlay yopish o'rniga, sovuq mavsumda olib qo‘yiladigan yengil parda yoki to‘siqlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchi tamoyil yangi funksiyalarni ikkinchi darajali makonlarga joylashtirish. Sanitariya uzellari, oshxona jihozlari va muhandislik uskunalari tarixiy-badiiy qimmati nisbatan past bo‘lgan yordamchi xonalar yoki hovli burchaklarida joylashtiriladi, shu bilan asosiy yashash xonalari va ayvon o‘z asl holida saqlanadi.

Uchinchi tamoyil muhandislik tarmoqlarini “yashirin” tarzda o‘tkazish. Suv, oqova, elektr va isitish tizimlari fasad va tom yuzalarida ko‘zga tashlanmasligi, imkon qadar mahalla darajasida kompleks tarzda, yer osti yoki devor ichidagi maxsus kanallar orqali o‘tkazilishi kerak.

To'rtinchi tamoyil an'anaviy materiallar va texnologiyalarga ustunlik berish. Ta'mirlash ishlarida paxsa, xom va pishiq g'isht, yog'och kabi tarixiy materiallar qo'llanilishi, zamonaviy materiallar esa faqat ko'zga ko'rinmaydigan qismlarda masalan, gidroizolyatsiya qatlami yoki poydevorni mustahkamlashda cheklangan tarzda ishlatilishi lozim. Devorlarni sizot suvlaridan himoya qilish maqsadida gorizontal gidroizolyatsiya o'rnatish va hovli sathidan suvni tashqariga chiqarish tadbirlari birinchi navbatda amalga oshirilishi shart.

Beshinchi tamoyil qaytariluvchanlik. Binoga kiritiladigan har qanday yangi yechim shunday loyihalanishi kerakki, zarurat tug'ilganda u tarixiy konstruksiyaga zarar yetkazmasdan olib tashlanishi mumkin bo'lsin. Bu yondashuv kelajak avlodlarga bugungidan ko'ra mukammalroq yechimlarni qo'llash imkoniyatini ochiq qoldiradi.

Oltinchi tamoyil funksional moslashuvchanlik. Hovli uyning bir qismini mehmon uyi yoki hunarmandchilik ustaxonasiga aylantirish, turar joy funksiyasi saqlangan sharoitda, oilaga qo'shimcha daromad manbai bo'lib xizmat qiladi va aholining tarixiy hududda qolishini rag'batlantiradi [7]. Shu bilan birga, uyning to'liq tijorat obyektiga aylanishiga yo'l qo'ymaslik zarur, aks holda mahallaning ijtimoiy muhiti izchil yemiriladi; shu sababli bunday jarayon alohida uy emas, balki butun mahalla miqyosida muvozanatlashtirilishi lozim.

O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, Xiva Ichan qal'asining an'anaviy hovli tizimi makoniy ierarxiya, iqlimga moslashuv va ijtimoiy-madaniy tashkillanish nuqtai nazaridan yaxlit va ichki mantiqqa ega tizim sifatida shakllangan. Uning bir qator qonuniyatlari xususan, passiv iqlimiy sozlash, massiv konstruksiyalarning issiqlik inersiyasi va fazoviy ierarxiya tamoyili bugungi barqaror me'morchilik nuqtai nazaridan ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan. Shu bilan birga, hovli uylarni zamonaviy yashash talablariga moslashtirish, ularning tarixan shakllangan makon tuzilmasini buzmasdan, yangi funksiyalarni ikkinchi darajali zonalarga joylashtirish, muhandislik tarmoqlarini yashirin o'tkazish, an'anaviy materiallardan foydalanish va qaytariladigan

yechimlarni qo‘llash orqaligina samarali amalga oshirilishi mumkin. Ishlab chiqilgan olti tamoyil aynan shu maqsadga xizmat qiladi va Ichan qal’a hovli uylarini ta’mirlash bo‘yicha amaliy loyihalarda qo‘llanilishi mumkin. Bunday yondashuv, bir tomondan, tarixiy asliyatni saqlashga, ikkinchi tomondan esa aholining bugungi kundagi yashash sifatini oshirishga xizmat qilib, Ichan qal’aning “muzey” emas, balki tirik shahar muhiti sifatida saqlanib qolishiga ko‘maklashadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. UNESCO World Heritage Centre. Itchan Kala (World Heritage List, No. 543). -Paris, 1990.

2. Воронина В.Л. Народные традиции архитектуры Узбекистана. - Москва: Госстройиздат, 1951.

3. Маньковская Л.Ю. Типологические основы зодчества Средней Азии (IX - начало XX в.). - Ташкент: Фан, 1980.

4. Пугаченкова Г.А., Рempель Л.И. История искусств Узбекистана с древнейших времен до середины XIX века. - Москва: Искусство, 1965.

5. ICOMOS. International Charter for the Conservation and Restoration of Monuments and Sites (The Venice Charter). - Venice, 1964.

6. Tiesdell S., Oc T., Heath T. Revitalizing Historic Urban Quarters. - Oxford: Architectural Press, 1996.

7. Roberts P., Sykes H. (eds.) Urban Regeneration: A Handbook. - London: SAGE, 2000.